

نقش خانواده در تکوین هویت فردی فرزندان با تأکید بر آموزه‌های دینی*

- سهیلا پیروزفر^۱
 سید علی اصغر حسینی محمدآباد^۲

چکیده

خودشناسی و دست‌یابی به هویت صحیح، سبب شناخت اهداف حقیقی در زندگی، وسایلی و راه‌های رسیدن به آن اهداف و رفع موانع رسیدن به آنهاست. این نوشتار به بررسی نقش خانواده در دست‌یابی فرزندان به هویت صحیح پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که خانواده‌ها می‌توانند با انتخاب نام مناسب برای فرزندان، هدیه و امانت الهی دانستن فرزندان، محبت به فرزندان، احترام به شخصیت آنان، کمک به خداشناسی و پرورش ایمان در کودک، تفاهم و همیاری، توجه به کودک و بازی با او، پرورش صحیح توانایی‌های فرزندان، الگوی مناسب بودن برای فرزندان، توجه به لقمه حلال و حلال زادگی و... فرزندان را در نیل به هویت مناسب، یاری رسانند.

واژگان کلیدی: هویت، بحران هویت، خانواده، تربیت کودک، آموزه‌های دینی

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۱۰ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۰۹.

۱. دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد

۲. دانشجوی دکتری دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسؤول)

مقدمه و طرح مسأله

تلاش برای خودشناسی از مهم‌ترین اموری است که در آموزه‌های دینی بدان سفارش شده است^۱ (ر.ک: لیتی واسطی، بی‌تا، ۴۹۷). خودشناسی از یک سو سبب شناخت خداوند است^۲ (احسائی، ۱۴۰۳، ۱/۵۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۲/۳۲) و از سوی دیگر سبب می‌شود که انسان، حقیقت خویش، هدف وجودی خود، راه رسیدن به این هدف، لوازم و موانع رسیدن به سعادت حقیقی و نیز توانایی‌ها و ضعف‌های خود را بشناسد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۹/۲۱۹-۲۲۰؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ۱۵/۲۷۰-۲۷۱) و به هویتی صحیح و استوار دست یابد. این موضوع در میان دانشمندان غربی نیز مورد توجه قرار گرفته است. الکسیس کارل^۳ می‌گوید: «ما می‌خواهیم معنای زندگی و مرگ را بدانیم؛ چرا باید زیست؟ به کجا می‌رویم؟ سرنوشت ما چیست؟» (شرفی، ۱۳۸۰، ۲).

با این وجود، افزایش سرعت زندگی و شتاب آلود شدن رویدادها، به گونه‌ای است که فرصت و انگیزه کافی برای اندیشیدن درباره مسائل اساسی زندگی را از انسان سلب کرده است. علاوه بر این، معمولاً ملت‌هایی که دارای قدرت غالب هستند، تلاش می‌کنند که اندیشه و فرهنگ خود را به دیگر ملت‌ها، تحمیل کنند (عیوضی، ۱۳۷۸، ۱۶۵). عواملی از این دست، مانع دستیابی جوان ایرانی به هویت صحیح و سبب ایجاد برخی مشکلات رفتاری، اخلاقی و... در آنها شده است (رزاقی، ۱۳۸۱، ۱۱).

خانواده به عنوان زادگان انسان و نخستین مدرسه تعلیم و تربیت او، باید نقش اساسی در دستیابی یا عدم دستیابی فرزندان به هویت صحیح و مناسب داشته باشد. این پژوهش در صدد پاسخ‌گویی به این سؤالات می‌باشد.

۱. هویت و بحران هویت به چه معناست؟

۲. علل بحران هویت چیست؟

۳. نقش خانواده در دستیابی فرزندان به هویت صحیح چیست؟

مسأله اصلی که این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به آن می‌باشد، تبیین نقش خانواده در دست‌یابی فرزندان به هویت فردی صحیح است، لذا به دو پرسش نخست، تنها به صورت مختصر پرداخته می‌شود.

ضرورت تحقیق و نوآوری آن

آثاری که در این زمینه نگارش شده است، اغلب دارای کلی‌گویی بوده و راه‌های کاربردی برای حل مسأله ارائه نکرده‌اند. علاوه بر این، این آثار، یا تنها با دید روان‌شناسی به این مسأله نگاه کرده و یا تنها با دیدگاه دینی و از جامعیت کافی برخوردار نیستند. لذا این نوشتار کوشیده است که به شکل گسترده، راه‌کارهای علمی، عملی و مطابق با فرهنگ ایرانی - اسلامی را پیشنهاد دهد و برای رسیدن به این مهم، از منابع دینی و روان‌شناسی استفاده کرده است.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. تعریف هویت^۴

۱-۱-۱. تعریف لغوی

در معنای هویت گفته‌اند «الهُویة»: یعنی آنچه که نشانه و شخصیت چیزی یا کسی را معرفی کند (معلوف، ۱۳۸۴، ۸۷۵؛ ابراهیم و همکاران، ۱۳۸۶، ۲/۲۱۲۵). در زبان فارسی «هویت» را به معنی هستی، وجود، حقیقت شیء، که مشتمل بر صفات جوهری آن باشد، آنچه موجب شناسایی شخص باشد و ذات خداوند دانسته‌اند (دهخدا، ۱۳۷۳، ۲۰۸۶۶/۱۴؛ عمید، ۱۳۶۲، ۱۹۸۴/۲؛ معین، ۱۳۸۲، ۱۲۲۳).

۱-۱-۲. تعریف اصطلاحی

«اریکسون^۵» می‌گوید: «هویتی که نوجوان در صدد است تا به طور روشن با آن مواجه شود، این است که او کیست؟ نقشی که باید در جامعه ایفا نماید چیست؟ آیا او یک کودک است یا بزرگسال؟ آیا او توانایی این را دارد که روزی به

عنوان یک همسر، پدر یا مادر باشد؟ آیا علیرغم مذهب، نژاد یا زمینه‌های ملی که او را از نظر مردم کم‌ارزش جلوه می‌دهد، احساس اعتماد به نفس دارد؟» (شرفی، ۱۳۷۹، ۵۵). به صورت کلی می‌توان گفت هویت به مشخصه‌هایی گفته می‌شود که فرد را از افراد دیگر متمایز می‌سازد و علم به هویت، مشخص کننده کیستی افراد و پاسخی است به سؤال من کیستم؟ (سبحانی، ۱۳۸۳، ۳۸-۴۹).

۱-۲. معنای بحران هویت^۶

روان‌شناسان از بحران هویت فرد و جامعه تعریف‌های متفاوتی ارائه داده‌اند. برای مثال گفته‌اند: «عدم موفقیت نوجوان در شکل دادن به هویت فردی خود، اعم از این که به علت تجارب کودکی یا شرایط نامساعد فعلی باشد، بحرانی ایجاد می‌کند که بحران هویت یا سرگشتگی نام دارد». در تعریف دیگری، «اریکسون» بحران هویت را به معنای «ناتوانی نوجوان در قبول نقشی که جامعه از او انتظار دارد»، دانسته است (همان).

۲. علل بحران هویت

برای تبیین نقش خانواده در کمک به فرزندان در دست‌یابی وی به هویت فردی صحیح، ابتدا باید عواملی که سبب می‌شود، نسل نوجوان و جوان نتوانند در دست‌یابی به هویت صحیح موفق باشند را برشماریم؛ آنگاه براساس این عوامل، نقش خانواده را در یاری رساندن به فرزندان در این زمینه، نشان دهیم. بحران هویت، علل مختلفی دارد که در اینجا برخی از مهم‌ترین و شایع‌ترین آنها، به صورت مختصر بیان می‌گردد.

۱-۲. عوامل فردی

۱-۱-۲. بی‌ایمانی

یکی از مهم‌ترین علل بحران هویت، بی‌ایمانی و بی‌اعتقادی به مبدأ و معاد است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱۹/۲۱۹-۲۲۰؛ مدرسی، ۱۴۱۹ق، ۱۵/۲۷۰-۲۷۱). قرآن

کریم می فرماید: «مانند کسانی نباشید که خدا را فراموش کردند، پس خدا نیز آنان را دچار خود فراموشی کرد» (حشر/۱۹).

۲-۱-۲. نبود استقلال فکری و ارزشی

معمولاً کسانی که با فقدان هویت مواجه‌اند، استقلال فکری ندارند و مبنای ارزیابی این افراد درباره خودشان، قضاوت‌ها، اظهار نظرها و واکنش‌های دیگران است (شرفی، بحران هویت، ۲۳-۲۴).

۳-۱-۲. نداشتن شناخت صحیح از خود

هرگاه انسان، خود را نشناسد، شناخت صحیحی از هستی و حقوق و وظایف فردی، اجتماعی، سیاسی و... خود نداشته و اهداف و انگیزه مناسب برای زندگی کردن ندارد (همان، ۹).

۴-۱-۲. نداشتن هدف در زندگی

اگر انسان در زندگی هدف نداشته باشد، همواره دچار تردید است و نمی‌تواند شخصیت خوب و مؤثری داشته باشد (شرفی، نیروی چهارم زندگی، ۱۶۰).

۵-۱-۲. مسؤلیت ناپذیری

ارتباط معناداری بین مسؤلیت‌پذیری افراد و چگونگی هویت ایشان وجود دارد (سعادت و همکاران، ۱۳۸۶، ۹۱-۱۱۶). اگر خانواده و جامعه، مسؤلیت‌های مناسب با توانایی‌های کودکان و نوجوانان به آنان نسپارند، آنها پی به توانایی‌های خود نبرده، احساس بیهوده بودن می‌کنند.

۶-۱-۲. پرورش نیافتن توانایی‌های فردی

در صورتی که استعدادهاى فرد شکوفا نشود، احساس بی‌هویتی، بیهودگی و بی‌فایده بودن، بی‌ارزشی و... می‌کند (شرفی، نیروی چهارم، ۵۶-۵۷).

۷-۱-۲. نداشتن احترام و ارزش در کودکی و نوجوانی

اگر انسان در کودکی و نوجوانی، در خانواده و میان دوستان و اطرافیان خود، ارزش و احترام نداشته باشد، به تدریج احساس حقارت و بی‌ارزشی و بیهودگی، در او شکل می‌گیرد و دارای شخصیتی ضعیف شده و گاهی شخصیتی ضد اجتماعی و نابهنجار پیدا می‌کند.

۸-۱-۲. دوستان ناباب

دوست خوب، سبب ایجاد و رشد ویژگی‌های مثبت در شخصیت فرد شده و دوست بد، باعث ایجاد یا تقویت ویژگی‌های بد در فرد شده و مانع دست‌یابی او به شخصیت و هویتی مناسب می‌گردد (مدرسی، ۱۳۸۶، ۷۳). پیامبر اسلام ﷺ در این زمینه می‌فرماید: «انسان، بر دین و روش زندگی دوستان و نزدیکان خود است»^۷ (کلینی، ۱۳۶۲، ۳۷۵/۲).

۲-۲. عوامل خانوادگی

از مهم‌ترین عوامل خانوادگی مؤثر در ایجاد بحران هویت در افراد خانواده، عبارت‌اند از:

۱-۲-۲. رفتار ناعادلانه با کودکان

معمولاً اشخاصی که در کودکی از محبت و رفتار عادلانه والدین خود محروم بوده و دچار عقده حقارت شده‌اند، در بزرگسالی نیز نمی‌توانند در زمینه خودشناسی و کسب یک هویت مناسب، موفق باشند (غلامعلیمی، ۱۳۹۰).

۲-۲-۲. برخورد نادرست در برابر تحولات بلوغ

برخورد صحیح پدر و مادر با تحولات بلوغ نوجوان، به او کمک خواهد کرد تا از این برهه پرتلاطم بگذرد؛ اما هرگونه بی‌مهری از سوی آنان، نوجوان را به تضاد درونی و رفتارهای ضد و نقیض خواهد کشاند (شرفی، نیروی چهارم، ۲۸).

۳-۲-۲. نبود روابط صمیمانه در خانواده

اگر روابط میان والدین و والدین با فرزندان، سرد و بی‌روح باشد، علاوه بر ایجاد استرس در محیط خانواده، رشد روانی و فکری فرزندان دچار اختلال می‌شود (نجارپور استادی، ۱۳۸۷، ۵۸-۴۹).

۳-۲. عوامل اجتماعی

از مهم‌ترین عوامل اجتماعی که سبب ایجاد هویت در افراد جامعه می‌شود، عبارت‌اند از:

۳-۲-۱. مدگرایی

در جوامع مدرن، توجه به ظاهر افراد زیاد شده است، به گونه‌ای که نحوه لباس پوشیدن و خودآرایی، نحوه سخن گفتن و... نشان‌دهنده هویت افراد شده است. اما چنانچه رفتارهای فرد، تصنعی، نمایشی و مغایر با «خود واقعی» او باشد، دچار بحران هویت و اضطراب می‌شود (رفعت جاه، ۱۳۸۶، ۱۳۵-۱۷۹).

۳-۲-۲. مدرنیته

گیدنز^۸ معتقد است که در جوامع مدرن و جوامعی که مدرنیته بدان‌ها راه یافته، به دلیل تضاد ارزش‌های مدرنیته، با فرهنگ جوامع سنتی، ایجاد تغییرات سریع و... انسان، به مشکلات هویتی، اضطراب، ناامنی و... دچار شده است (همان).

۳-۲-۴. عوامل فرهنگی

از مهم‌ترین عوامل فرهنگی، که بحران هویت را ایجاد کرده و به آن دامن می‌زند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۳-۲-۱. انفجار اطلاعات

انفجار اطلاعاتی که در دهکده جهانی رخ داده، جوانان را با سؤالات زیادی مواجه کرده است، به گونه‌ای که آنها فرصت یافتن جواب برای این سؤالات را پیدا نمی‌کنند. علاوه بر این، این بمباران اطلاعاتی، جوانان را در معرض انواع

مختلفی از ارزش‌ها و سبک‌های متضاد زندگی قرار می‌دهد. از این رو، هویت‌یابی آنان با دشواری‌های بسیاری مواجه شده است (تاجیک، ۱۳۸۴، ۳۷-۴۰).

۲-۴-۲. آموزش و تربیت ناصحیح

بخش مهمی از هویت افراد در مراکز آموزشی شکل می‌گیرد. اگر نهادهای آموزشی و تربیتی، وظیفه خود را در قبال هویت‌دهی مناسب به این افراد، به شایستگی انجام ندهند، نتیجه‌ای جز وابستگی، بی‌هویتی، احساس حقارت در برابر بیگانگان و خودباختگی نخواهند داشت (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۷، ۲۸-۲۹). امام خمینی علیه السلام با اشاره به نظام آموزشی زمان رژیم پهلوی می‌فرماید: «از بچگی ما را طوری تربیت کردند که خیال می‌کردیم خودمان هویت نداریم و باید وابسته به اروپا و غرب باشیم. تعلیم و تربیت، وابستگی بوده، مغزهای بچه‌های ما را از کوچکی، وابسته تربیت کردند» (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ۱۶۶/۹).

۲-۴-۳. تبلیغ اندیشه‌های ضد دینی

پس از رنسانس، در غرب و بعد در کشورهای دیگر، اندیشه‌هایی مانند فردگرایی، اومانیسم، سکولاریسم و... رشد کرد که سبب سست شدن ایمان مذهبی و رشد بی‌ایمانی از یک سو و کاهش اخلاق از دیگر سو، در میان مردم شد. این روند که هنوز هم وجود دارد، سبب شد که انسان نتواند برای مسائل اساسی خود، پاسخ قانع‌کننده‌ای پیدا کند و دچار بی‌هویتی شد، لذا راه پوچ‌گرایی، لذت‌طلبی، پناه بردن به مشروبات الکلی، مواد مخدر و... را در پیش گرفت (جوانی).

۲-۵. عوامل اقتصادی

۲-۵-۱. مدسازی

برخی افراد سودجود که سود خود را در ایجاد تب‌مدگرایی در جامعه، برای

فروش محصولات تولیدی خود می‌بینند، با ایجاد و گسترش مد در جوامع - هر چند که آن مدها با آداب و رسوم و فرهنگ آن جامعه در تضاد باشد - به بحران هویت دامن زده و مانع از شکل‌گیری یک هویت ثابت در افراد جامعه، به ویژه جوانان می‌شوند (رفعت‌جاه، ۱۳۸۶، ۱۳۵-۱۷۹).

۲-۶. عوامل سیاسی

۲-۶-۱. حاکمیت سلطه‌گران

سلطه‌گران می‌کوشند تا ارزش‌ها و نمادهای فرهنگ خویش را به کشورهای دیگر انتقال دهند و با تبلیغات سنگین خود، عمل کردن به این نوع سبک زندگی را، نشانه تمدن معرفی می‌کنند. از سوی دیگر، ارزش‌ها و نمادهای فرهنگ‌های دیگر را تحقیر می‌کنند که این در نهایت سبب خود کم‌بینی، احساس حقارت و در نهایت، خودباختگی فرهنگی در جوامع هدف می‌شود (رفعت‌جاه، ۱۳۸۶، ۱۳۵-۱۷۹). آنها بدین وسیله، هویت ملی این جوامع را تضعیف کرده و بر آنها، حاکم می‌شوند. امام خمینی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «ما آن صدمه‌ای که از قدرت‌های بزرگ خوردیم، باید بگوییم که بالاترین صدمه، صدمه شخصیت بوده است» (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ۱۴/۷۶).

۳. نقش خانواده در تکوین هویت فرزندان

خانواده در عین این که کوچک‌ترین واحد اجتماعی است، اما مبنا و پایه هر اجتماع بزرگ‌تری است (نجفی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۷-۲۶). از میان عوامل مؤثر در شکل‌گیری هویت افراد، اهمیت بیشتری دارد، زیرا خانواده محیطی است که در آن کودک به دنیا آمده، تحول خود را آغاز می‌کند، شخصیت‌اش پایه‌ریزی می‌شود (نجفی، ۱۳۸۳، ۲۸-۳۰). از مهم‌ترین راه‌کارهای پیش روی خانواده‌ها برای کمک به فرزندان برای دستیابی به هویت مناسب می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱-۳. انتخاب نام مناسب برای فرزندان

در آموزه‌های اسلامی، سفارش زیادی شده است که والدین در انتخاب نام کودک، دقت نمایند و نام‌های بزرگان دین یا اسم‌هایی با معانی خوب را برای کودکان خود انتخاب کنند (ر.ک: حر عاملی، بی‌تا، ۱۵/۱۲۵-۱۲۸). داشتن نامی با معنایی خوب و زیبا، علاوه بر این که سبب احساس شخصیت در کودک می‌شود، دل و اندیشه کودک را متمایل به آن شخصیت و معنی کرده و کودک سعی می‌کند که هویت خود را متناسب با آن معنی و شخصیت دینی، شکل دهد.

۲-۳. هدیه و امانت الهی دانستن فرزندان

اگر والدین فرزندان خود را هدیه خداوند به ایشان و امانت الهی در دست خود بدانند که باید ایشان را به بهترین گونه، تربیت کنند و معتقد باشند سختی‌هایی که برای تولد و رشد و تربیت او متوجه ایشان می‌شود، همه را خداوند مهربان پاداش می‌دهد و سهمی از کارهای نیک فرزندان برای والدین است (حر عاملی، بی‌تا، ۱۵/۲۱۱). با آرامش و انگیزه بیشتری به امر فرزندآوری و تربیت ایشان می‌پردازند. در راستای همین نگاه است که قرآن کریم به والدین سفارش می‌کند که افراد خانواده خود را به نماز و اطاعت الهی امر کنند و خود نیز در عمل کردن، پیش قدم باشند (طه/۱۳۲) و خود و خانواده خود را از آتش جهنم، محافظت کنند (تحریم/۶).

۳-۳. مقبولیت داشتن فرزند در خانواده

اگر والدین بدون توجه به جنسیت، استعداد و هوش، وضعیت چهره و ظاهر، تحرک اجتماعی و ترتیب تولد، فرزند خود را از ابتدای تولد، همان گونه که هست بپذیرند، به تشکیل هویت او کمک می‌کنند (شرفی، بحران هویت، ۶۳-۶۴). هنگامی که برای معصومان علیهم‌السلام کودکی متولد می‌شد - بدون توجه به زشتی یا زیبایی، پسر بودن یا دختر بودن و... تنها از سلامتی نوزاد می‌پرسیدند و

شکرگزاری می کردند (طبرسی، ۱۳۷۰، ۲۲۸).

۳-۴. محبت کردن به فرزندان

در روایات بسیار به والدین سفارش شده است که بی دریغ به فرزندان خود محبت کنند و محبت کردن به فرزندان سبب بخشیده شدن گناهان انسان، بالا رفتن درجه او در بهشت، مشمول رحمت الهی شدن و... معرفی شده است (همان، ۲۱۹-۲۲۰). تحقیقات نشان داده است که افراد دارای جو عاطفی خانوادگی مساعد، خود پنداره مثبت، عزت نفس بالا و پایگاه اقتصادی - اجتماعی بالا داشته و از نظر شکل گیری هویت، بهتر از سایرین اند (نجاپور استادی، ۱۳۸۷، ۵۸-۴۹ و سفیری غفوری، ۱۳۸۸، ۱-۲۷) و نوجوانانی که به کرات از سوی خانواده خود طرد می شوند، به احتمال زیاد دچار سردرگمی در هویت می شوند (نجفی، ۱۳۸۳، ۲۸-۳۰).

۳-۵. احترام گذاشتن به شخصیت فرزندان

خداوند انسان را به عنوان خلیفه خود در زمین و سرور مخلوقات خلق کرد (بقره/۳۰)؛ به گونه ای که حتی فرشتگان مأمور شدند که به او سجده کنند (بقره/۳۴). امام علی علیه السلام می فرماید: «فرزندان خود را بزرگ بدارید و آداب نیک را به ایشان بیاموزید، تا خداوند نیز شما را بیامزد» (طبرسی، ۱۳۷۰، ۲۲۲). اگر در دوران کودکی و نوجوانی، شخصیت فرد مورد احترام اطرافیان باشد، به تدریج در او احساس مناعت طبع و اعتماد به نفس، رشد می کند و زمانی که به دوران جوانی گام می نهد، در خود احساس ارزش و منزلت می کند و به نوعی خودباوری رسیده و هویت فردی اش، بهتر شکل می گیرد (شرفی، نیروی چهارم، ۱۶۵). در همین راستا، والدین باید فرزند خود را با دیگران مقایسه نکنند، از او عیب جویی نکنند، با او مشورت کنند و... (همان، ۶۶-۶۷). اسلام با توجه به خصوصیات دوران بلوغ، هفت سال سوم دوره زندگی فرزند را، دوره وزیر و

مشاور بودن فرزند معرفی می‌کند^۹ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۹۵/۱۰۱).

۳-۶. پرورش ایمان در کودک و آموختن مسائل دینی

خداوند که خالق انسان است، می‌فرماید انسان دارای فطرتی خداجو و معنوی است (روم/۳۰) و برخی دانشمندان غربی نیز به این موضوع پی برده‌اند که خداجویی و خداخواهی، از امیال فطری انسان است (برادشاو، ۱۳۷۲، ۳۷۱). به همین دلیل است که قرآن کریم، بی‌ایمانی و فراموش کردن خداوند را سبب دور شدن انسان از خود حقیقی و خود فراموشی و در نهایت انحطاط و سقوط شمرده است (حشر/۱۹-۲۰). بنابر این، انسان برای رسیدن به کمال واقعی و حقیقی خویش، نیازمند خودشناسی و دست‌یابی به هویت صحیح است، که این نیز در پرتو ایمان به خداوند، به دست می‌آید (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۲۱۹/۱۹-۲۲۰ و مدرسی، ۱۴۱۹ق، ۲۷۰-۲۷۱).

دین، به ویژه دین اسلام، می‌تواند به سؤالات اساسی که هر انسان در زندگی با آن درگیر می‌شود - مانند: من کیستم؟ از کجا آمده‌ام و بعد از مرگ چه می‌شود؟ حقیقت دنیا چیست و منشأ آن کدام است و عاقبت آن به کجا ختم می‌شود؟ - پاسخ دهد و انسان را به ویژه در دوره جوانی که در پی تشکیل هویت خویش است و برای سؤال‌های گذشته، به دنبال جواب‌هایی روشن، قاطع و مطمئن می‌باشد، به خوبی یاری کند. علاوه بر این، جامعه‌ای که به منجی و آینده‌ای روشن برای بشریت، اعتقاد دارد، زندگی امروزی خود را نیز می‌تواند براساس مدل کامل، سامان دهد. او الگویی از وضع مطلوب دارد و همواره موقعیت و منزلت خود را با آن می‌سنجد و امید به آینده در او موج می‌زند (بهرز لک، ۱۳۸۴، ۵۶).

۳-۷. تفاهم، همدلی و همیاری در خانواده

والدین و جوانان باید سعی کنند که انتظارات یکدیگر را درک و برآورده

نمایند؛ البته لازمه آن منطقی بودن انتظاراتشان می‌باشد (شرفی، نیروی چهارم، ۶۸). پیامبر اسلام ﷺ به والدین سفارش می‌کند که فرزندان خود را در نیکی کردن به خودتان یاری کنید^{۱۰} (کلینی، ۱۳۶۷، ۴۸/۶) که یکی از موارد این یاری رساندن به فرزندان، این است که والدین، شناخت صحیحی از ویژگی‌های رشدی فرزندان خود داشته باشند. هنگامی که در خانواده جو تفاهم، محبت و هم‌دلی حاکم باشد، هرگاه اعضاء خانواده با مشکلی مواجه شوند، تمام اعضاء برای رفع آن مشکل و یا سازگاری بهتر با آن، تلاش می‌کنند. این امر سبب ایجاد آرامش و اطمینان در افراد خانواده می‌شود. اما وقتی اعضاء خانواده در مواقع بحران، از یکدیگر حمایت نکنند، نوجوان از چنین مشکلاتی متأثر شده، نقش و جایگاه خود را گم می‌کند و دچار سردرگمی و آشفتگی هویت می‌شود (نجفی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۷-۲۶).

۳-۸. الگوی مناسب بودن برای فرزندان

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «کوچک‌تر باید از بزرگ‌تر الگو بگیرد و بزرگ‌تر باید به کوچک‌تر، مهربانی کند»^{۱۱} (سید رضی، ۱۳۸۴، ۲۲۶). والدین و دیگر اعضاء خانواده، اولین الگوهای کودک می‌باشند. هر چه پای‌بندی والدین به مؤلفه‌های هویت ملی و دینی بیشتر باشد، هویت ملی و دینی جوانان نیز قوی‌تر است و هر چه والدین در زمینه مسائل ملی و دینی، آموزش‌های بهتری به جوانان داده باشند، هویت ملی و دینی ایشان، قوی‌تر می‌شود (سفیری و غفوری، ۱۳۸۸، ۱-۲۷). اما اگر شیوه زندگی که در خانه جریان دارد، با آموزش‌هایی که نوجوان و جوان در مدرسه می‌بیند متفاوت باشد - مانند این که در مدرسه ارزش‌هایی از قبیل، راست‌گویی، خوش‌اخلاقی، نظم، احترام به قانون و... به نوجوان و جوان آموزش داده می‌شود، اما در خانه، خلاف این‌ها عمل می‌شود - فرزندان، با تعارض‌ها و مشکلات جدی مواجه شده (نجفی علمی، ۱۳۸۹، ۲۶-۲۹) و این امر سبب ایجاد رفتارهای بد و هویت نامناسب در ایشان می‌شود (ابطحی، ۱۳۸۱، ۹-۱۴). از این

روی است که قرآن کریم می‌فرماید: «آیا مردم را به نیکی فرمان می‌دهید و خودتان فراموش می‌کنید» (بقره/۴۴). در راستای الگوی نیک بودن والدین است که در روایات اسلامی دستوراتی به والدین داده شده است، مانند این که پیامبر ﷺ می‌فرماید: «اگر کسی از شما با فرزند خود، قرار و وعده‌ای گذاشت، باید عمل کند»^{۱۲} (نوری، ۱۴۰۸ق، ۱۷۰/۱۵). والدین علاوه بر این که باید خودشان الگوهای مناسبی برای فرزندان خود باشند، باید فرزندان خود را با شخصیت‌های بزرگ دینی و ملی مانند: معصومان علیهم‌السلام، دانشمندان، پهلوانان، شهدا و... معرفی کنند، تا فرزندان‌شان با این قله‌های انسانیت آشنا شده و در زندگی خود، به سمت این قله‌ها حرکت کنند.

۳-۹. پرورش توانایی‌های فرزندان

خداوند متعال به هر انسانی، استعدادها و توانایی‌های ویژه‌ای داده است تا چرخ جامعه چرخیده و به سوی کمال در حرکت باشد، به همین دلیل والدین باید با کمک متخصصان استعدادیابی و با توجه به حالات، روحیات و رفتارهای فرزندان خود، توانایی‌های ویژه هر کدام از فرزندان خود را شناسایی کرده و با توجه به نیازهای جامعه و زمانه، آنها را با برنامه‌ریزی پرورش دهند چنین شخص که توانسته است استعدادهای ذاتی خویش را پرورش دهد و با بهره‌برداری از آنها، نیازهای خود، خانواده و جامعه خویش را برطرف کند، احساس مفید بودن، عزت و شرافت می‌کند و به هویتی صحیح دست می‌یابد. علاوه بر این، اگر اوقات فرزندان با فعالیت‌هایی از قبیل عیادت، مطالعه، ورزش و تفریحات سالم، سرگرمی‌های هنری و فنی و مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی، پر شود، نقش مؤثری در جلوگیری از انحرافات جوانان از سویی و رشد و تکامل جسمی، روحی، عاطفی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایشان از دیگر سو، ایفا می‌کند (کرباسی و وکیلان، ۱۳۸۹، ۴۹).

۳-۱۰. توجه به کودک و بازی با او

در آموزه‌های اسلامی، به توجه به کودکان به ویژه دختران (طبرسی، ۱۳۷۰، ۲۲۱) و بازی با ایشان^{۱۳}، سفارش شده است. توجه به کودک و بازی با او، احترام به شخصیت او و پاسخ به نیازهای طبیعی او است. در این صورت کودک احساس می‌کند که کارهای او، آن قدر ارزشمند و مورد توجه است که والدین با وی همکاری می‌کنند و خود را هم سطح او قرار می‌دهند. چنین احساسی روحیه خودباوری را در طفل شکوفا می‌سازد (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۷، ۱۶۶-۱۶۷) و نقش مؤثری در رشد شخصیت او دارد (محمدی ری شهری، ۱۳۸۵، ۲۷۵). علاوه بر این، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بازی گوشی کودک در کوچکی را سبب افزایش عقل او در بزرگسالی می‌داند^{۱۴} (سیوطی، ۱۴۰۱ق، ۱۵۱/۲).

از جمله موارد توجه به فرزند، ارتباط با مدرسه او و خبر گرفتن از وضعیت تحصیل او می‌باشد. در این صورت فرزند ما احساس می‌کند که برای ما مهم است و نزد دوستانش احساس ارزشمندی می‌کند (نجفی علمی، ۱۳۸۹، ۲۶-۲۹).

۳-۱۱. انجام صله رحم و آشنا کردن کودک با محیط بیرون از خانه

در اسلام تأکید زیادی بر صله رحم و ارتباط با اقوام و دوستان شده است و برای این کار آثاری مانند: طولانی شدن عمر، افزایش روزی و... ذکر شده است (حر عاملی، بی تا، ۲۰۹/۱۵-۲۱۰). ارتباط کودک با دنیای بیرون از خانواده سبب می‌شود که او دارای شخصیت و هویت اجتماعی و پخته‌تر گردد؛ از دیگر مزایای ارتباط با اقوام این است که روابط فرزندان با اقوام و آشنایان، بیشتر و بهتر تحت نظارت و مدیریت والدین قرار دارد و آنها می‌توانند فرزندان را به دوستی و همنشینی با آشنایان شایسته و مناسب، ترغیب کنند.

۳-۱۲. پرهیز از کشمکش خانوادگی

خداوند متعال در قرآن کریم، محبت و الفت در خانواده و میان همسران را یکی

از نشانه‌های قدرت و حکمت خود معرفی کرده و می‌فرماید: «و از نشانه‌های او این است که همسرانی از (جنس) خودتان برای شما آفرید، تا بدان‌ها آرامش یابید، و در بین شما دوستی و رحمت قرار داد؛ قطعاً در آن نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند» (روم/۲۱). شرط اول پرورش و احیای استعداد‌های مختلف، محیط مناسب و شرایط مساعد است. برخورد نامناسب زن و شوهر، موجب بروز بیماری‌های جسمانی، افسردگی‌ها و اضطراب‌ها می‌گردد و فرزندان چنین خانواده‌ای، اعتماد به نفس کم‌تری دارند، اما اگر محیط خانه سرشار از محبت و آرامش باشد، شرایط برای پرورش استعداد‌های روحی و جسمی فرزندان آماده می‌شود (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۷، ۱۷۴-۱۷۵).

۳-۱۳. مسؤلیت‌سپاری به فرزندان و تقویت حس استقلال در ایشان

از دیدگاه اسلام، از حدود هفت سالگی به بعد، کودک آماده مسؤلیت‌پذیری و امر و نهی است و در این دوره باید به او قوانین، ارزش‌ها و وظایف شخصی، دینی و اجتماعی‌اش را یاد داد و او را نسبت به انجام آنها بازخواست کرد (ر.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۸۵، ۱۴۹-۱۸۷). مشخص بودن نقش‌ها، وظایف و حقوق هر کدام از اعضاء خانواده - به ویژه فرزندان - سبب دست‌یابی بهتر ایشان به هویتی منسجم و ثابت می‌شود؛ اما مشخص نبودن این نقش‌ها و وظایف، مانع دست‌یابی ایشان به این مهم است (نجفی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۷-۲۶). علاوه بر این، کار در دوره نوجوانی، آثار مثبتی بر نوجوان دارد؛ از جمله: کسب تجربه‌های ارزش‌مند در زمینه امور شغلی، کسب مهارت در مدیریت زمان، یادگیری مدیریت مناسب امور مالی و پولی، کسب استقلال مالی و... که همه این‌ها به نوجوان و جوان کمک می‌کنند تا توانایی‌های خود را شناخته و از آنها استفاده کند و احساس مفید بودن داشته باشد. البته نوع کار و زمان اشتغال به آن، باید مناسب با توانایی‌های نوجوان باشد و به تحصیل و روابط خانوادگی او آسیب نرساند (کرباسی و وکیلان، ۱۳۸، ۹۳-۹۴).

همچنین، والدین به جای این که خودشان کارهای فرزندانشان را انجام دهند، باید سعی کنند فرزندان مستقل بار آورند و از این راه، به آنها در دستیابی به هویتی مستقل کمک کنند. این امر با دادن آزادی‌های معقول به ایشان، مشورت با ایشان تشویق آنها و گفتن جملات مثبت به ایشان و... محقق می‌شود (نجفی، ۱۳۸۳، ۲۸-۳۰).

۱۴-۳. توجه به لقمه حلال و حلال‌زادگی

از دیدگاه اسلام، بین غذای انسان، اندیشه و روحیه او و اعمال و رفتار او، رابطه مستقیم وجود دارد (مکارم، ۱۳۷۴، ۵/۱۲۴). غذای انسان، علاوه بر این که در اندیشه و رفتار خودش اثر می‌گذارد، در نسل او نیز تأثیر دارد. امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «درآمد حرام، در نسل انسان، اثر می‌گذارد»^{۱۵} (کلینی، ۱۳۶۲، ۵/۱۲۴). لذا والدین برای تربیت فرزندان صالح که دارای هویت و شخصیت سالمی باشند، باید به کسب و کار خود، توجه داشته باشند.

علاوه بر این، بنابر آموزه‌های اسلامی، حلال‌زادگی و پاکی ولادت نیز نقش مهمی در اندیشه، احساس، رفتار و شخصیت آینده کودک دارد^{۱۶} (محمدی ری شهری، ۱۳۸۵، ۱۶).

۱۵-۳. نظارت بر استفاده فرزندان از وسایل ارتباط جمعی

قرآن کریم از مسؤولیت انسان نسبت به چشم، گوش و فکر خودش سخن گفتن و می‌فرماید: «و از آنچه که هیچ علمی بدان نداری، پیروی مکن [چرا] که گوش و چشم و دل، از همگی آنها پرسیده می‌شود» (اسراء/۳۶). امروزه غرب برای ایجاد و حفظ سیطره فرهنگی، سیاسی و اقتصادی خود، با استفاده از رسانه‌های جمعی خویش، حمله بی سابقه‌ای را علیه فرهنگ‌های دیگر آغاز کرده است. لذا والدین باید استفاده فرزندان خویش را از این وسایل، مدیریت کرده، ایشان را از خطرات و آثار سوء برنامه‌ها، فیلم‌ها، بازی‌ها و... مضر آگاه کرده و مانع

دسترسی ایشان به این منابع شوند، از سوی دیگر باید با فیلم‌ها، پایگاه‌های اطلاعاتی، بازی‌ها و... مفید آشنا بوده و آنها را به فرزندان خود نیز معرفی کنند. علاوه بر این، باید با فعالیت‌های مفید دیگر مانند: گردش خانوادگی، ورزش، کتاب‌خوانی ...، فرزندان خود را سرگرم کنند (نجفی علمی، ۱۳۸۹، ۱۲-۲۳).

۳-۱۶. توجه به تربیت تولد و فاصله سنی فرزندان در خانواده

ترتیب تولد و فاصله سنی بچه‌ها، بر حسب این که در چه خانواده و فرهنگی تربیت شوند، تأثیر زیادی در چگونگی تشکیل هویت ایشان دارد؛ مانند این که، فرزند اول، موضوع آزمایش تربیتی والدین جوان و بی تجربه است که به شدت به وی توجه می‌کنند. این امر ممکن است باعث خلیات رهبری و احساس مسؤولیت در وی بشود؛ گاه نقش فرزند وسط خیلی روشن نیست و فرزندان کوچک‌تر معمولاً آزادی بیشتری را تجربه می‌کنند و والدین هم تجربه بهتری برای پرورش آنان دارند؛ والدین باید در چگونگی تربیت فرزندان خود، به این ویژگی‌ها توجه داشته باشند. علاوه بر این، در صورتی که والدین به جای تک فرزندی، تعداد بیشتری فرزند داشته باشند و به جای واگذار کردن وظیفه نگاه‌داری و تربیت فرزندان به مهد کودک و مدرسه، خودشان به این امر مهم پردازند، همه هزینه اقتصادی خانواده کاهش می‌یابد و هم این که خود فرزندان با هم دوست و هم بازی می‌شوند و نیازهای روحی و روانی هم‌دیگر را تا حد زیادی برآورده کرده و نیازی ندارند که دوست، همزاد و الگوی خود را در اینترنت، بازی‌های رایانه‌ای و... جستجو کنند و از شخصیت سالم‌تر و واقعی‌تری برخوردار می‌شوند (سیاح و حسینی مجرد، ۱۳۹۰، ۲۱۱-۲۴۶). از این روی است که اهل بیت علیهم‌السلام به داشتن فرزندان بیشتر از یک سو^{۱۷} و وجود محبت و تربیت حداکثری در خانواده از سوی دیگر، سفارش می‌کنند.

۱۷-۳. آشنا کردن فرزندان با هنر و فرهنگ ایرانی و اسلامی

خانواده‌ها می‌توانند با آشنا کردن فرزندان با هنر اصیل، فاخر و متعهد ایرانی و اسلامی (مانند: نقاشی، قالی بافی، خوش‌نویسی و...)، آداب و رسوم ایرانی و اسلامی و فلسفه آنها (مانند: عید نوروز، عید فطر، روز زن و...) و... هم سبب ایجاد هویتی مطابق با معیارهای اسلامی و ایرانی در فرزندان و افتخار کردن ایشان به این هویت خود شوند و هم مانع مرعوب شدن یا شیفته شدن ایشان در برابر سایر فرهنگ‌ها گردند (رزاقی، ۱۳۸۱، ۴۹-۳۸).

۱۸-۳. نظارت بر دوستان فرزندان

تأثیرگذاری و تأثیرپذیری دوستان نسبت به هم، تا آنجاست که امیرالمؤمنین علیه السلام فرموده‌اند: «دوستان، یک روح در بدن‌های مختلف‌اند»^{۱۸} (محمدی ری شهری، ۱۴۱۶ق، ۲/۱۵۸۲). بنابر این، والدین باید مراقبت باشند که فرزندان‌شان با چه کسانی دوست می‌شوند و باید به ایشان در پیدا کردن دوست خوب، یاری رسانند.

۱۹-۳. رعایت عدالت میان فرزندان

اسلام به والدین سفارش می‌کند که در همه زمینه‌ها، عدالت را میان فرزندان، رعایت کنند. به عنوان نمونه، پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «خداوند بلند مرتبه دوست دارد که میان فرزندان‌تان به عدالت رفتار کنید؛ حتی در بوسیدن»^{۱۹}. اگر والدین عدالت را میان فرزندان خویش رعایت نکنند، آثار منفی فراوانی - مانند: حسادت، کینه، خود کم‌بینی، لوس شدن ... - در پی دارد؛ اما رعایت عدالت میان ایشان سبب سلامت روانی ایشان و دست‌یابی آنها به هویت صحیح است (سادات موسوی، ۱۳۸۷، ۷). به همین دلیل، اگر والدین، به خاطر بیماری، داشتن استعداد خاص و... به برخی از فرزندان‌شان، بیشتر توجه می‌کنند، باید سایر فرزندان را نسبت به اقدام خود، توجیه نمایند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۵، ۲۴۳).

نتیجه‌گیری

۱. هویت به مشخصه‌هایی گفته می‌شود که فرد را از افراد دیگر متمایز می‌سازد.
۲. عوامل بحران هویت عبارت است از: عوامل فردی، عوامل خانوادگی، عوامل اجتماعی، عوامل فرهنگی و عوامل سیاسی.
۳. راه کارهای خانواده برای کمک به فرزندان در دستیابی ایشان به هویت صحیح عبارت است از: انتخاب نام مناسب برای فرزندان، هدیه و امانت الهی دانستن فرزندان، محبت کردن به فرزندان، احترام به شخصیت فرزندان، پرورش ایمان در کودک، تفاهم و همیاری، الگوی مناسب بودن برای فرزندان و ...

پی‌نوشت‌ها

۱. قال علی علیه السلام: «نال الفوز الاکبر من ظفر بمعرفة النفس».
۲. قال رسول الله صلی الله علیه و آله: «من عرف نفسه فقد عرف ربه».
3. Alexis Karl
4. Identity
5. Ericsson
6. Identity Crisis
7. «المرء علی دین خلیله و قرینه».
8. Giddens
9. رسول اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الولد سید سبع سنین و خادم سبع سنین و وزیر سبع سنین».
۱۰. ایشان می‌فرمایند: «رحم الله والدین أعانا ولدهما علی برهما».
۱۱. «لیتأس صغیرکم بکبیرکم و لیرأف کبیرکم بصغیرکم».
۱۲. «إذا وادعد أحدکم صبیبه فلینجز».
۱۳. به عنوان مثال، پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «من کان له صبی فلیتصاب له»؛ هر کس فرزندی دارد، باید برایش کودکی کند» (هندی، ۱۴۰۹ق، ۴۵۷/۱۶).
۱۴. «عرامة الصبی فی صغره زیادة فی عقله فی کبره».
۱۵. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «کَسَبُ الْحَرَامِ یُبَیِّنُ فی الدَّرَجَةِ».
۱۶. به عنوان نمونه: امام علی علیه السلام می‌فرماید: «جمیل المقصد یدل علی طهارة المولد»؛ زیبایی هدف، نشانه پاک‌ی ولادت است (لیثی واسطی، بی‌تا، ۲۲۲).
۱۷. به عنوان نمونه: پیامبر صلی الله علیه و آله در این زمینه می‌فرماید: «أکثروا الولد أکثر بکم الأمم غدا»؛ زیاد فرزند بیاورید تا در قیامت من به زیادی شما بر دیگر ملت‌ها، مباحات کنم (کلینی، ۱۳۶۲،

۱۸. «الأصدقاء نفس واحدة في جسوم متفرقة».

۱۹. «إن الله تعالى يحب إن تعدلوا حتى في القبل» (سيوطی، ۱۴۰۱ق، ۱/۲۸۸).

منابع و مأخذ

۱. ابطحی، سید نعمت الله (۱۳۸۱)، «نقش خانواده در هویت یابی نوجوانان و جوانان»، آموزه، شماره ۱۶، ۹-۱۴.
۲. ابن بابویه قمی، محمد بن علی بن حسین (۱۴۱۷ق)، *الأمالی*، قم: مرکز الطباعة و الشرفی مؤسسه البعثة.
۳. ----- (۱۴۰۴ق)، *من لا يحضره الفقيه*، قم: جامعه مدرسین.
۴. ----- (۱۴۰۴ق)، *الإمامة و التبصرة*، قم: مدرسه امام مهدی علیه السلام.
۵. احسانی، ابن ابی جمهور (۱۴۰۳ق)، *عوالی الثانی*، قم: سیدالشهداء علیه السلام.
۶. برداشو، جان (۱۳۷۲)، *خانواده، روش انقلابی برای خودشناسی*، ترجمه مهدی قراچه داغی، تهران: نشر البرز.
۷. بهروز لک، غلامرضا (۱۳۸۴)، *سیاست و مهدویت*، قم: انتشارات حکمت رویش.
۸. تاجیک، هاجر (۱۳۸۴)، «نقش آموزش و پرورش در هویت دهی مناسب»، رشد آموزش معارف اسلامی، شماره ۵۷، ۳۷-۴۰.
۹. جوانی، رسول (بی تا)، از خود بیگانگی و بحران هویت، دانشنامه موضوعی قرآن (maarefquran.org)، کد ۸۹۷۷.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن (بی تا)، *تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۱. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، *لغت نامه*، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۲. رزاقی، علی (۱۳۸۱)، *جوانان و هویت ایرانی*، تبریز: انتشارات احرار.
۱۳. رفعت جاه، مریم (۱۳۸۶)، «هویت انسانی زن در چالش آرایش و مد»، کتاب زنان، شماره ۳۸، ۱۳۵-۱۷۹.
۱۴. سادات موسوی، مرضیه (۱۳۸۷)، «وظایف تربیتی والدین از دیدگاه قرآن و حدیث»، روزنامه کیهان، دوشنبه ۲۲ مهر، شماره ۱۹۲۰۴، ص ۷.
۱۵. سبحانی جو، حیات علی (۱۳۸۳)، «هویت و بحران هویت»، پیوند، شماره ۱، ص ۳۸-۴۹.
۱۶. سبحانی نیا، محمد (۱۳۸۷)، *بررسی مسائل جوانان*، قم: بوستان کتاب.
۱۷. سعادت، شامیر؛ ابوطالب، شهرآرای، مهرناز؛ فرزاد، ولی الله (۱۳۸۶)، «بررسی ارتباط بین سبک های هویت و مسؤلیت پذیری در دانشگاه تهران»، پژوهش نامه پژوهش، شماره ۱۰، ص ۹۱-۱۱۶.
۱۸. سفیری، خدیجه و غفوری، معصومه (۱۳۸۸)، «بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر

- تهران با تأکید بر تأثیر خانواده»، پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه، شماره ۲، ص ۱-۲۷.
۱۹. سیاح، مونس؛ حسینی مجرد، اکرم (۱۳۹۰)، «بررسی بحران مادری در جهان غرب و تأثیرات آن بر جامعه ایرانی»، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۵۳، ص ۲۱۱-۲۴۶.
۲۰. سید رضی، ابوالحسن محمد بن حسین (۱۳۸۴)، *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام.
۲۱. سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۱ق)، *الجامع الصغیر*، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۲۲. شرفی، محمد رضا (۱۳۸۰)، *جوان و نیروی چهارم زندگی*، تهران: انتشارات سروش.
۲۳. ----- (۱۳۸۰)، *جوان و بحران هویت*، تهران، انتشارات سروش.
۲۴. ----- (۱۳۷۹)، *دنیای نوجوان*، تهران، انتشارات تربیت.
۲۵. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲۶. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰)، *مکارم الاخلاق*، قم: انتشارات شریف رضی.
۲۷. عمید، حسن (۱۳۶۲)، *فرهنگ عمید*، تهران، انتشارات امیر کبیر.
۲۸. عیوضی، محمد رحیم (۱۳۷۸)، «تهاجم فرهنگی و گفتگوی تمدن‌ها»، قیاسات، شماره ۱۴.
۲۹. غلامعلیمی، زهرا (۱۳۹۰)، «شیوه‌های فرزندپروری و تأثیر آن بر بهداشت روانی»، پایگاه اطلاع رسانی تبیان tebyan.net.
۳۰. کرباسی، منیژه و کیلیان، منوچهر (۱۳۸۹)، *مسایل نوجوانان و جوانان در ایران معاصر*، تهران: دانشگاه پیام نور.
۳۱. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۳۶۲)، *الکافی*، تهران: انتشارات اسلامیه.
۳۲. لیثی واسطی، علی بن محمد (بی تا)، *عیون الحکم و المواعظ*، قم: دارالحديث.
۳۳. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۰۹ق)، *کنز العمال*، بیروت: مؤسسه الرساله.
۳۴. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار الجامعة لدر اخبار الائمة الاطهار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۵. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۵)، *حکمت نامه کودک*، ترجمه عباس پسندیده، قم: دارالحديث.
۳۶. ----- (بی تا)، *العلم و الحکمة فی الكتاب و السنة*، قم: دارالحديث.
۳۷. ----- (۱۳۸۳)، *موسوعة العقائد الاسلامیه*، قم: دارالحديث.
۳۸. ----- (۱۴۱۶ق)، *میزان الحکمة*، قم: دارالحديث.
۳۹. مدرسی، سید هادی (۱۳۸۶)، *دوستی و دوستان*، ترجمه حمید رضا شیخی و حمید رضا آذیر، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۴۰. مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۹ق)، *من هدی القرآن*، تهران: دار محبی الحسین علیه السلام.

۴۱. معلوف، لويس (۱۳۸۴)، *المنجد في اللغة*، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم.
۴۲. معین، محمد (۱۳۸۲)، *فرهنگ فارسی*، تهران: سرایش.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۴. موسوی خمینی، امام روح الله (۱۳۷۴)، *صحیفه نور*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴۵. نجفی علمی، محمود (۱۳۸۹)، «فناوری اطلاعات، نوجوانان و بحران هویت»، ره آور نور، شماره ۳۲، ص ۱۲-۲۳.
۴۶. ----- (۱۳۸۹)، «نقش آموزش و پرورش و خانواده در شکل گیری هویت نوجوانان»، پیوند، شماره ۳۷۴، ص ۲۶-۲۹.
۴۷. ----- (۱۳۸۳)، «هویت مبهم: خانواده و هویت یابی نوجوانان»، رشد معلم، شماره ۱۸۷، ص ۲۸-۳۰.
۴۸. نجفی، محمود؛ احدی، حسن و دلاور، علی (۱۳۸۵)، «بررسی رابطه کارایی خانواده و دین داری با بحران هویت»، دانشور رفتار، شماره ۱۶، ص ۱۷-۲۶.
۴۹. نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.

